

Heimildatúlkun í sögulegri setningafræði

1. Inngangur

Þeir sem fást við sögulega setningafræði eiga við tvö meginvandamál að glíma.* Annað er val heimilda, eða öllu heldur skortur á hentugum heimildum. Þetta er auðvitað vandamál allra sem leggja stund á sögulega málfræði yfirleitt, hverju nafni sem hún nefnist; en að ýmsu leyti er vandinn þó meiri og verri viðfangs í setningafræði en öðrum greinum. Textamagnið er t.d. aldrei nógu mikið til að við getum fullyrt hvað var tækt og hvað ekki á einhverju eldra málstigi.

Hér hafa ný viðhorf í setningafræði gerbreytt myndinni. Snemma á öldinni var hægt að lýsa setningafræði fornmáls og nútímamáls á hliðstæðan hátt, eins og bækur þeirra Nygaards (1905) um setningafræði fornmálsins og Jakobs Jóh. Smára (1920) um setningafræði nútímamáls sýna; og enn í dag er hægt, með nútímaaðferðum, að komast talsvert áleiðis í því að lýsa hljóðkerfi og beygingakerfi fornmáls á hliðstæðan hátt og nútímamáls. Það er á hinn bóginn alveg útilokað að semja slík hliðstæð rit í anda generatífrar setningafræði. Hljóð málsins og beygingar, hljóðkerfisreglur og beygingarreglur, eru nefnilega ekki fleiri en svo að í sæmilega miklu og fjölbreyttu textamagni hlýtur að vera að finna dæmi um flest sem máli skiptir að því leyti. En því er ekki að heilsa með setningafræði; hún er svo fjölbreytt, og þær formgerðir sem hugsanlegar eru svo margar, að í ritið um fornmálið hlýtur alltaf að vanta mörg mikilsverð atriði sem aldrei verður hægt að komast að.

Eðli textanna skiptir líka miklu meira máli við setningafræðilegar athuganir en t.d. hljóðfræðilegar eða beygingarlegar. Þar skal ég aðeins nefna tvennt. Annars vegar áhrif erlends forrits á þýdda texta; orðaröð og önnur setningafræðileg einkenni úr frumtexta hafa iðulega áhrif á setningagerð þýðingarinnar. Hins vegar stíltegund textanna; orðaröð og ýmislegt fleira er iðulega breytilegt eftir stíl. Um þetta verður þó lítið fjallað nánar hér á eftir, en þess í stað má vísa í gagnlega en óprentaða samantekt Halldórs Ármanns Sigurðssonar (1985).

Ég ætla á hinn bóginn að ræða hér nokkuð hitt meginvandamál sögulegrar setningafræði; túlkun heimildanna. Ég hef um nokkurt skeið fengist við athuganir á setningafræði íslensks fornmáls, og setningafræðilegum breytingum

---

* Þessi grein hefur orðið til á undanförunum 10 árum í tengslum við kennslu í sögulegri setningafræði við Háskóla Íslands. Einnig flutti ég fyrirlestur um þetta efni á norrænu fræðimannanámsskeiði (forskerkurs) í Melbu í Noregi sumarið 1993. Ég þakka áheyrendum þar og nemendum mínum fyrir og síðar fyrir ábendingar, og Sigurði Konráðssyni prófessor fyrir yfirlestur og athugasemdir. Villur eru að sjálfsgöðu á mína ábyrgð.

sem orðið hafa á leið til nútímamáls. Við þessar athuganir hef ég auðvitað rekist á ýmis álitamál í heimildatúlkun; flest eru þau vel þekkt, og því er eins víst að þeir sem fást við sögulega málfræði finni hér fátt sem þeim kemur á óvart. Mér fannst samt ekki útilokað að einhverjir lesendur gætu haft gagn af þessu yfirliti, og í trausti þess er það birt hér.

Í upphafi er bent á að helstu heimildir okkar um elstu stig málsins, eddukvæði og dróttkvæði, er hæpið eða útilokað að nota til setningafræðilegra athugana. Lögð er áhersla á nauðsyn þess að bera saman sambærilega texta þegar breytingar eru raktar, en það er oft mjög erfitt vegna einhæfni þess sem varðveitt er. Einnig er minnt á að í nútíma setningafræði gegna ótækar setningar veigamiklu hlutverki í setningafræðilegri greiningu, en á þeim er yfirleitt ekki vöð í sögulegri setningafræði. Samt sem áður er þar talið réttlætanlegt að gera ráð fyrir að einstöku setningar sem koma fyrir í textum hafi í raun verið ótækar, en jafnframt bent á að fara verður mjög varlega í þær sakir. Enn fremur er bent á vandkvæði við að beita setningafræðilegum prófum á eldri málstig, og vakin athygli á því hversu varhugavert getur verið að draga ályktanir af þögn varðveittra texta um tiltekin atriði.

2. Mismunandi tegundir texta

2.1 Kveðskapur sem setningafræðileg heimild

Í sögu margra tungumála eru elstu varðveittir textar kveðskapur af einhverju tagi. Elstu íslensku handritin sem varðveist hafa eru frá síðustu áratugum 12. aldar, en elstu varðveitt kvæði eru yfirleitt talin nokkrum öldum eldri, þótt fræðimenn greini á um aldur þeirra. Mörg eddukvæði virðast standa á mjög gömlum merg, og má jafnvel rekja einstaka þætti þeirra til 4. og 5. aldar, þótt þær gerðir sem varðveist hafa séu vissulega allmörgum öldum yngri en það. Flest dróttkvæði eru á hinn bóginn talin vera frá 10. og 11. öld.

Af ýmsum ástæðum er erfitt að nýta þennan kveðskapur, hvort heldur er eddukvæði eða dróttkvæði, til setningafræðilegra athugana, a.m.k. athugana á orðaröð. Þar kemur bæði til óviss aldur og misgóð varðveisla, þannig að ekki er ljóst um hvaða málstig kvæðin vitna; en ekki síður það að eðlileg orðaröð verður oft að víkja fyrir kröfum bragarháttar, hrynjandi, ríms og stuðlunar.

Oft er að vísu sagt að orðaröð eddukvæða víki lítið frá óbundnu máli, en um það er erfitt að fullyrða nokkuð, vegna þess að engir jafn gamlir textar í óbundnu máli eru varðveittir. Ekki virðist þó ólíklegt að stuðlunin hafi einhver áhrif á orðaröðina. Í dróttkvæðum er þetta vitaskuld mun ljósara, enda mun fæstum koma til hugar að nota þau sem heimild um setningagerð forn máls.

Það verður þó að benda á að ýmiss konar kveðskapur hefur oft verið notaður í svipuðum tilgangi í öðrum tungumálum. Þannig er t.d. með hið fræga

fornenska kvæði *Bjólfskviðu* (Beowulf). Vissulega hefur því oft verið haldið fram, eins og Pintzuk (1991:192) bendir á, að “word order in Old English poetry is different from word order in Old English prose, and therefore that poetic texts cannot be used in studies of Old English syntax”. Þessa afstöðu tekur t.d. van Kemenade (1987) í bók sinni um orðaröð fornensku.

Hins vegar segir Pintzuk (1991:192) að “*Beowulf* is a narrative poem that was intended for oral recitation, and it seems reasonable to assume that the language of the poem was easily understood by its audience”. Hún vitnar einnig í Mitchell (1985:989), sem segir það vera “an accepted commonplace that the language of O[ld] E[nglish] poetry is made up of a selection of ordinary prose patterns.” Pintzuk ályktar því (1991:192) “that the word order of the language of *Beowulf* was not very different from the word order in the prose of the period”.

Ég hef ekki forsendur til að meta gildi *Bjólfskviðu* að þessu leyti, en mér sýnist mjög vafasamt að nota kveðskap á þann hátt sem Pintzuk gerir (og ýmsir aðrir). Það má styðja með dæmum úr íslensku nútímamáli. Þar fara forsetningar undantekningarlítið á undan orðunum sem þær stýra, eins og nafnið bendir til, en koma ekki á eftir þeim. Nútímaíslenska er líka “V2-mál” eins og alkunna er, þ.e. sögnin getur ekki verið aftar en í öðru sæti í setningum; og í sagnliðnum kemur aðeins VO (þ.e. *sögn - andlag*) til greina, aldrei OV (þ.e. *andlag - sögn*). Þessar reglur eru hins vegar þverbrotnar í dægurlagatextum, án þess að það stingi í eyru. Dægurlagatextar eru þess eðlis að þeir verða að vera auðskiljanlegir (sbr. orð Pintzuk, “easily understood by its audience” hér að framan).

(1) *Nútíma dægurlagatextar:*

- a. Við bjóðum ykkur velkomin / þessa hátíð á.
- b. Því nú grætt ég hef meir en mér finnst nóg.

Dæmi um þetta eru sýnd í (1). Í (1a) fer forsetningin *á* á eftir andlaginu *þessa hátíð*, en í talmáli og óbundnu ritmáli fer *á* að sjálfsögðu alltaf á undan andlagi sínu. Í (1b) er persónubeygða sögnin *hef* í fjórða sæti, á eftir tíðaratviksorði, lýsingarhætti þátíðar og nafnlið (frumlaginu). Þetta er fullkomlega eðlilegt í texta af þessu tagi, enda þótt íslenska sé annars V2-mál án undantekninga, eins og áður er bent á.

Frávik af þessu tagi koma ekki fyrir í nútíma ensku. En úr því að textar með slíkum frávikum frá eðlilegri orðaröð eru bæði margir og auðskiljanlegir í nútímaíslensku, virðist ekki óeðlilegt að gera ráð fyrir að svipuð frávik hafi einnig getað verið til í fornensku.

2.2 Talmál og ritmál

Nauðsynlegt er að gæta þess í sögulegri setningafræði að bera saman það sem sambærilegt er. Þetta er þó hægara sagt en gert. Eins og hér hefur komið fram er það mjög misjafnt hvað til er af rituðu máli frá hverjum tíma í málsögunni, og oftast en ekki verður að taka það sem býðst. Að þessu leyti eru þeir sem fást við setningafræði líka í erfiðari stöðu en rannsakendur hljóðkerfisfræði eða beygingarfræði; það er sem sé ólíklegt að mikill munur sé á því hljóðkerfi og beygingarkerfi sem fram kemur í mismunandi ritum frá sama tíma, eða réttara sagt: Komi slíkur munur fram er ólíklegt að hann stafi af mismunandi bókmenntategundum textanna. Auðvitað geta sést erlend áhrif í hljóðkerfi og beygingum, en þau eru sennilega miklu lúmskari í setningafræðinni.

En vandinn er ekki bara sá að við vitum lítið um talmál fyrri tíðar; við það bætist að í umræðu um setningafræðilegar breytingar hættir okkur til að bera saman málfar ritaðra texta frá fyrri öldum og talmál nútímans. Slíkur samanburður hlýtur alltaf að sýna fleiri og meiri breytingar en í raun hafa orðið. Þetta kemur t.d. greinilega fram í skrifum um orðaröð forníslensku. Varla leikur nokkur vafi á því að grundvallarorðaröð nútímamáls sé SVO; bæði er það langalgengasta orðaröðin, og einnig sú hlutlausasta. Þegar bornir eru saman forníslenskir textar og nútímamálstextar virðist einn helsti munurinn vera sá að sögnin er mjög oft í fyrsta sæti í fornu máli — margfalt oftast en í nútímamáli, virðist manni. Sumir málfræðingar hafa m.a.s. haldið því fram að VS (sögn - frumlag) hafi verið grundvallarorðaröð forn máls (Heusler 1967).

Karen Kossuth tók þetta mál til athugunar í nokkrum greinum (1978a, 1978b, 1980, 1981), og á grundvelli talninga sinna, annars vegar úr fornum sögum og hins vegar úr tveim nútímaskáldsögum (*Sjálfstæðu fólki* eftir Halldór Laxness og *Feilnótu í fimmtu sinfóníunni* eftir Jökul Jakobsson) dró hún þá ályktun að forníslenska hafi verið “SV-VS mál”, þ.e. SV (*frumlag - sögn*) og VS (*sögn - frumlag*) hafi verið jafngildar raðir. Nútímaíslensku telur hún hins vegar greinilega SVO-mál; og vissulega er talsverður munur á tölum hennar fyrir þessi tvö málstig. Þó sker fyrsti kaflinn í *Sjálfstæðu fólki* sig úr; þar er mikið um að sögnin sé fremst, og Kossuth ályktar sem svo að það stafi af því að þar er verið að segja frá atburðum í fornöld, og höfundur hafi því líkt eftir stíl fornsagna.

En það sem hún nefnir ekki er hversu ólíkur stíll er á fornsögum og nútímaskáldsögum; í fornsögum er mikið um frásagnir og langar beinar ræður, en í nútímaskáldsögum miklu meira um sviðsetningar og samtöl með stuttum setningum. Frásagnarumröðun (VS-röð) virðist hafa það hlutverk að sýna samhengi eða tákna einhvers konar framhald þess sem áður er komið. Sé þetta rétt, er eðlilegt að sögnin komi sjaldnar fremst í nútímaskáldsögum, því að þar er alltaf verið að skipta um sjónarhorn. Og þegar að er gáð, er einmitt allur fyrsti kafli *Sjálfstæðs fólks* ein samfelld frásaga, þannig að eðlilegt er að munur

komi fram á honum og því sem á eftir kemur; það þarf ekki að vera af því að Laxness sé að líkja eftir stíl fornsagna (sbr. Eirík Rögnvaldsson 1990:26-28).

Halldór Ármann Sigurðsson (1994) hefur rannsakað málið ítarlega, og niðurstaða hans er sú að í raun hafi ekki dregið úr tíðni frásagnarumröðunar, að því tilskildu að bornir séu saman sambærilegir textar. Frásagnarumröðun er einkennandi fyrir ákveðna tegund texta eins og áður segir, og svo vill til að flestir varðveittir forníslenskir textar eru af þeim tegundum þar sem frásagnarumröðun á við. Þó eru til kaflar í fornsögum sem eru sviðsetningar, ekki frásagnir, t.d. er Prologus *Heimskringlu* annars eðlis en aðrir hlutar sögunnar hvað þetta varðar. Það er athyglisvert sem fram kemur hjá Kossuth (1981) að í honum er hlutfallið milli VS og SV allt annað, eins og sýnt er í (2a). Þarna er því dæmi um að stíllinn virðist skipta sköpum.

(2) *Munur á frásagnartextum og annars konar textum:*

a. *Kossuth 1978a,b, 1980:*

Prologus <i>Heimskringlu</i> :	3,9% VS
Fjórir forníslenskir frásagnartextar:	18,5% VS

b. *Halldór Ármann Sigurðsson 1994:*

Forníslenskir frásagnartextar:	24,0% VS
Frásagnartextar frá 20. öld:	37,5% VS

Til að setja undir þennan leka gætum við hugsað okkur að reyna að finna nútímamálstexta sem væru sem sambærilegastir við fornsögurnar að stíl. Þá er vissulega að finna; það er til fjöldi ýmissa sagnaþátta frá þessari öld, þar sem efnistösk og stíll eru ekki ósvipuð því sem gerist í fornsögum. Nokkra slíka texta tók Halldór Ármann Sigurðsson (1994) einmitt til athugunar, þegar hann var að skoða breytingar á orðaröð. Hann komst að þeim niðurstöðum að ekki hefðu orðið marktækar breytingar á röð frumlags og sagnar síðan í forn máli, ef borin væru saman rit í sama stíl; þá virðist frásagnarumröðun vera a.m.k. jafn algeng og eðlileg í nútímatextum og í Íslendingasögum, eins og sýnt er í (2b).

Þetta er án efa rétt. En það má samt halda áfram að spyrja hvort þetta sé réttur samanburður. Fornsögurnar eru e.t.v. dæmigerðar fyrir það sem skrifað var í fornöld; en sagnaþættir verða tæpast taldir dæmigerðir fyrir nútímarit mál. Að minnsta kosti eru þeir ansi fjarri talmáli, en reyndar getur það hafa gilt um fornsögurnar líka á sínum tíma. Ef við lítum á þetta frá strúktúralísku sjónarmiði, þá er ljóst að þótt stíll fornsagnanna og stíll sagnaþátta 20. aldar er ekki sambærilegur, vegna þess að staðan í heildarmyndinni er ekki sú sama.

Málsögulegar athuganir verða auðvitað að byggjast á rituðum textum — á öðru er ekki vöð. Þetta greinir sögulegar athuganir frá samtímalegum á tvennan hátt. Í fyrsta lagi vitum við ekki hversu góður vitnisburður ritmál tiltekens tíma er um talmál þess tíma. Hitt vitum við, að oft er verulegur munur á ritmáli og talmáli í tilteknu málsamfélagi. Í íslensku ritmáli 20. aldar er “gervifrumlagið”

það t.d. mjög sjaldgæft, borið saman við háa tíðni þess í talmáli. Í ritmálinu er rík tilhneiging til að nota kjarnafærslu eða stílfærslu, eða jafnvel frásagnarumröðun, í stað þess að byrja setningar á það. Þetta er sýnt í (3):

(3) *Munur talmáls og ritmáls:*

a. <i>Stílfærsla:</i>	Talið er [að ...
<i>Talmál:</i>	Það er talið að ...
b. <i>Frásagnarumröðun:</i>	Telur fólk [að ...
<i>Talmál:</i>	Fólk telur [að ...

Með þessu er m.a.s. mælt í skólum og í málfræðibókum; þannig tekur Jakob Jóh. Smári (1920:19) beinlínis fram að rétt sé að forðast þessa notkun það.

Við vitum að sjálfsögðu ekki hversu gamall þessi munur talmáls og ritmáls er; hvort hann var fyrir hendi í forn máli, eða hvaða munur var þá á talmáli og ritmáli. Það eina sem við getum verið nokkurn veginn viss um er að munurinn var einhver. Til að glöggva sig á þessu hafa málfræðingar stundum reynt að finna ritaða texta sem má ímynda sér að standi nær talmáli en aðrir, t.d. samtöl og ræður.

En þegar við berum saman setningagerðir í rituðum textum frá fyrri tíð og nútímamál notum við væntanlega ósjálfrátt talmálið til samanburðar; það stendur okkur næst, og vissulega má færa rök að því að það sé marktækast og skipti mestu máli, auk þess sem við gerum þetta sennilega ósjálfrátt af vana. En við ættum að hafa í huga að í íslensku er talsvert mikill munur á talmáli og ritmáli, jafnvel hversdagslegu ritmáli, þannig að samanburðurinn við eldra ritmál skekkir myndina alltaf eitthvað. Því miður er ekki til nein rannsókn á því að hvaða leyti ritmál sé frábrugðið talmáli setningafræðilega séð, þannig að við vitum ekki einu sinni hvað við eigum helst að varast.

3. Tækar og ótækar setningar

3.1 Dæmi og gagndæmi

Nú er það svo að nútíma setningafræði byggist ekki bara á dæmasöfnun úr textum; hún byggist ekki síður á málkennd rannsakandans og þeirra sem hann spyr. Til að þrengja hringinn um það hvað eru tækar setningar og hvað ekki þarf á vöndum setningum að halda, ekki síður en góðum. Það þarf að vera hægt að spyrja: Er hægt að segja þetta? Í bókum og greinum um setningafræði nú á tímum eru langflest dæmin yfirleitt búin til af höfundum, í stað þess að vera fengin með dæmasöfnun úr rituðu eða töluðu máli.

Í sögulegri setningafræði er þetta auðvitað ekki hægt. Þar höfum við engan aðgang að lifandi málhöfum til að spyrja, heldur verðum við að byggja

ályktanir okkar eingöngu á þeim rituðu heimildum sem til kunna að vera; og þær eru yfirleitt hvorki nógu miklar né nægilega traustar, eins og bent er á hér að framan.

Reyndar hafa margir ímugust á þeirri aðferð sem nú er helst notuð í setningafræði, að athugandinn búi til dæmasetningar og dæmi síðan sjálfur um gæði þeirra. Mörgum þykir það óvísindalegt, og telja aðeins svokallaðar “raunverulegar” setningar tækar sem dæmi, þ.e. setningar sem einhver hefur sagt eða skrifað í öðrum tilgangi en þeim að vera dæmi fyrir setningafræðinga.

Ég held þó að þetta sé byggt á misskilningi. Ef við athugum eingöngu “raunverulegar” setningar erum við að fást við *performance*, **málbeitingu**, en ekki *competence*, **málhæfni**. Flest erum við alltaf að segja setningar sem við myndum ekki hika við að dæma vondar ef þær væru lagðar fyrir okkur til úrskurðar. Ef við einskorðum okkur við ritað mál, eins og við hljótum að gera í sögulegri setningafræði, eru slík dæmi vissulega mun færri; en alltaf öðru hverju rekst maður þó á prenti á setningar sem manni finnst ótrúlegt að gefi rétta mynd af málkunnáttu nokkurs manns. Ef um nútímamál er að ræða, þurfum við ekki að velkjast í vafa; við getum bara spurt viðkomandi, eða þá einhverja aðra, nú eða látið okkur nægja eigin málfkennd.

Í sögulegri setningafræði er þetta auðvitað ekki hægt. Þá getur komið upp sú staða að við kjósum að líta framhjá einhverjum setningum sem í raun finnast í textum, eða jafnvel búa til setningar sem hvergi er að finna og byggja kenningar á þeim.

Í fljótu bragði mætti halda að það væri algerlega óleyfilegt að fikta við heimildir á þennan hátt. Vissulega getum við ekki einfaldlega ákveðið að hunsa öll gagndæmi gegn greiningu okkar. En við vitum að í samtímalegri setningafræði er alvanalegt að líta framhjá gagndæmum að vissu marki. Þá ákveða menn að láta gagndæmi ekki eyðileggja kenningu sína strax, heldur halda áfram eins og ekkert hafi í skorist og sjá hversu langt þeir komast með kenninguna, og vona að einhverntíma síðar verði hægt að gera grein fyrir gagndæminu án þess að gefa kenninguna upp á bátinn. Iðulega kemur í ljós að það sem í upphafi virtist vera gagndæmi fellur í raun alveg að kenningunni; það hafði bara ekki verið rétt greint í byrjun.

3.2 Ótækar “raunverulegar” setningar?

Hér hefur verið talað um samtímalega greiningu, þar sem hægt er að fá dóm málfhafa um setningar; gagndæmin eru þá setningar sem eru dæmdar tækar hvað eftir annað og af ýmsum málfhöfum, enda þótt kenningin segi að þær eigi að vera ótækar — eða öfugt. Sé hins vegar um fornan texta að ræða horfir málið öðruvísi við. Þá kemur upp sú spurning hvers eðlis gagndæmið sé; hvort það sé raunverulegt gagndæmi eins og lýst var hér að framan, eða hvort við getum

leyft okkur að líta svo á að einhverjar setningar í fornum textum séu “rangar”, í þeim skilningi að þær gefi ekki rétta mynd af raunverulegri málkunnáttu þess sem skrifaði.

Það er nokkuð ljóst að það hlýtur að vera talsvert af slíkum setningum í fornum ritum; bæði vegna þess að fyrri tíma menn voru ekki óskeikulir, frekar en við, og ekki síður vegna þess eðlis flestra fornra texta að vera afskriftir af afskriftum af afskriftum o.s.frv. Við slíka endurtekna afritun hlýtur eitthvað að fara úrskaiðis, enda hafa allir gert ráð fyrir því og í raun dæmt ýmsar setningar “vondar” á þeim forsendum. Þannig segir Lightfoot (1979:5):

One must be prepared to allow a grammar to characterize a certain sentence as ill-formed, even though that sentence is actually attested in the surviving documents. The sentence might have been consciously used as an archaism, as an imitation of a foreign construction, or even as deliberately ungrammatical.

Ég býst við að flestir málfræðingar geti fallist á þessa grunnhugmynd. En spurningin er bara: Hvar á að draga mörkin? Eða öllu heldur: Er hægt að setja upp einhverjar ótvíræðar reglur um það hvaða setningar er leyfilegt að hunsa, og hverjar verður að viðurkenna sem “réttar” setningar á sínum tíma? Ekki er hægt að gefa um slíkt ótvíræðar reglur, en auðvitað er hægt að gefa ýmsar leiðbeiningar.

Það skiptir auðvitað máli hversu algengt það fyrirbæri er, sem verið er að skoða. Ef um er að ræða eitthvað mjög algengt, má segja að við séum í svipaðri stöðu og þeir sem athuga hljóðkerfis- eða beygingarfræði. Eitt dæmi af gerðinni A gegn hundrað eða þúsund dæmum af gerðinni B er þá sæmilega óhætt að telja ritvillu eða þvíumlíkt. Þannig er t.d. með dæmi eins og (4):

(4) Og er þeir gengið höfðu um hríð ... (*Grettis saga Ásmundarsonar*, s. 988)

Hér er persónubeygða sögnin (*höfðu*) í þriðja sæti, á eftir bæði frumlagi og lýsingarhætti þátíðar. Íslenska er þó greinilega V2-mál bæði að fornu og nýju, og dæmi eins og (4) eru svo lítið hlutfall af heildarfjölda setninga að sennilega er óhætt að afgreiða þau sem málfræðilega röng.

Athugið samt að þótt við ákveðum að taka ekki tillit til einhvers dæmis, getum við aldrei verið alveg viss; og við verðum að geta þessa dæmis í niðurstöðum okkar, því að annars geta aðrir ekki metið gildi þeirra. Þetta dæmi gæti líka komið öðrum að gagni. En í slíkum tilvikum má líka hafa hliðsjón af seinni tíma þróun málsins. Ef undantekningin fellur ekki að henni, gengur jafnvel í þveröfuga átt, höfum við mun sterkari rök fyrir því að líta framhjá henni. Verði slíkt dæmi aftur á móti algengari er tímar líða er erfiðara að hunsa þau; þá er hugsanlegt að við höfum náð í upphaf málbreytingar.

Þetta sýnir að ef við rekumst á setningar eins og (4), sem virðast stríða gegn reglum sem annars eru undantekningarlausar, er nauðsynlegt að skoða, ef hægt er, bæði fyrri og síðari málstig til að meta hvernig eigi að líta á slík dæmi. En auðvitað er það ekki alltaf hægt. Einn möguleiki sem ekki hefur verið nefndur er líka sá að slíkar setningar beri vott um málbreytingu sem hefur hafist en síðan (verið) snúið við. Dæmi slíks eru þekkt í ýmsum málum; eitthvert atriði byrjar að breytast, og um tíma eru tvö afbrigði í gangi samtímis, en á endanum hverfur nýja afbrigðið og það gamla verður aftur einrátt.

Eins og áður segir er væntanlega hægt að líta á (4) sem undantekningu sem ekki þurfi að taka tillit til; en erfiðara er að meta dæmi eins og (5).

- (5) Það er mér sagt að þú grípir fyrir mönnum; góss sitt.
(*Grettis saga Ásmundarsonar*, s. 1039)

Hér vísar afturbeygt (eignar)fornafn til nafnliðar í forsetningarlið. Vissulega er þetta ekki dæmigerð afturbeyging; en hér kemur tvennt til, sem greinir þetta dæmi frá (4). Í fyrsta lagi eru dæmi af þessu tagi hlutfallslega fleiri en dæmi á borð við (4), þótt þar muni e.t.v. ekki miklu. Í öðru lagi fer því fjarri að reglur um afturbeygingu séu jafn ákveðnar og reglur um stöðu persónubeygðrar sagnar, hvort sem litið er á fornmál eða nútímamál. Alkunnna er að dómar manna um setningar með afturbeygingu í nútímamáli eru talsvert mismunandi. Þess vegna er erfiðara að slá því föstu að (5) hafi verið málfræðilega röng á sínum tíma en (4).

Ein forsenda fyrir því að líta framhjá einstökum dæmum getur verið sú að þau brjóti í bága við setningafræðilegt algildi. Til þess mætti t.d. vísa í sambandi við (5); sú setning virðist brjóta þá meginreglu sem venjulega er höfð í heiðri bæði að fornu og nýju, að undanfarinn verði að liðstýra (c-command) afturbeygða fornafninu. Yfirleitt er gert ráð fyrir því að sú meginregla sé algild. En þetta er auðvitað vandmeðfarin röksemd eins og aðrar; þeir sem halda einhverju algildi fram gætu dæmt tiltekna setningu ógilda vegna þess að hún félli ekki að því, en aðrir gætu haldið því fram að það væri algildið sem væri ógilt vegna þess að þarna væri komið gagnæmi.

Að einhverju leyti getum við líka byggt á þeirri málkennd sem við höfum gagnvart fornmálinu. Hún getur oft verið töluvert mikil og nokkuð ábyggileg, a.m.k. hjá þeim sem eru komnir svo langt á námsferlinum að þeir eru farnir að fást við sögulega setningafræði á annað borð. Forníslenska er vissulega ótrúlega lík nútímamáli þrátt fyrir allt, og hafi maður lesið mikið af fornum textum fer ekki hjá því að gerð málsins síust inn í mann. Það gildir svosem líka þótt ekki sé um móðurmál manns að ræða, eins og Lightfoot bendir á (1979:6):

[W]e reject the traditional restriction that one may use only attested sentences of classical Greek, Early Modern English, etc., as evidence for

one's hypothesis. Enough is known about Classical Greek for one to make a large number of generalizations, enough to allow most college curricula to include courses on prose composition, where the student composes and the teacher corrects original and otherwise unattested Greek sentences, based on their trained intuitions about the language. [...] Thus, although one is bound to the texts, they must be used with philological skill and one must be ready to characterize certain unattested sentences as well-formed and some attested sentences as ill-formed. (Lightfoot 1979:6.)

Það kemur sér reyndar að sumu leyti illa fyrir okkur hvað málið hefur lítið breyst; það auðveldar okkur vissulega að koma okkur upp málkennd fyrir fornu máli, en það býður líka þeirri hættu heim að við ruglum tveimur “málkenndum” saman og dæmum forna málið um of á grundvelli nútímamáls — hlutur sem ekki kæmi fyrir ef við værum t.d. að fást við latínu, eða þó ekki væri nema fornensku. Og þetta getur leitt menn á glapstigu, og hefur raunar gert það; þetta er nefnilega einmitt eitt af því sem margir útgefendur íslenskra fornrita gera sig seka um, þegar þeir “leiðréttu” textana í samræmi við reglur nútímamáls að því er virðist (sbr. Halldór Ármann Sigurðsson 1985:16; Degnbol 1985).

4. Þögn textanna

4.1 Setningafræðileg próf

Í samtímalegri setningafræði beita menn oft ýmiss konar prófum við greiningu ákveðinna setningafræðilegra þátta. Þá eru búnar til setningar og þeim breytt eftir kúnstarinnar reglum, og með því móti reynt að átta sig sem best á hegðun þeirra atriða sem verið er að skoða. Þessi aðferð getur oft komið að mjög góðu gagni. Hins vegar er oftastnær erfitt eða útilokað að beita henni í sögulegum athugunum. Ástæðan er sú að í flestum prófum af þessu tagi þarf ekki einungis að athuga hvaða setningar eru tækar, heldur líka hvaða setningar eru ótækar; og slíkum spurningum svara textarnir yfirleitt ekki.

Meðal þekktra prófa af þessu tagi eru ýmis frumlagspróf, sem einkum hefur verið beitt á nafnliði í aukafalli til að athuga hvort þeir hagi sér eins og nefnifallsfrumlög við ýmsar aðstæður. Halldór Ármann Sigurðsson (1991) nefnir t.d. ein 17 slík próf og beitir þeim á aukafallsfrumlög í nútímamáli.

Tökum dæmi af aukafallsfrumlögum og orðaröð. Í einu þeirra prófa sem notuð hafa verið til að skera úr um hvort tiltekinn liður sé frumlag eða ekki er athugað hvar liðurinn getur staðið í setningu. Frumlögum er eðlilegt að standa fremst, eins og í (6a); hins vegar er hægt að færa aðra liði (s.s. andlög og forsetningarliði) fremst í setningu, eins og í (6b), og þá verður frumlagið að víkja, vegna þess að aðeins einn liður má koma á undan sögninni. Ákveðin

frumlög (sérnöfn, persónufornöfn, nafnorð með greini o.fl.) geta hins vegar yfirleitt ekki farið aftur en næst aftur fyrir persónubeygðu sögnina, eins og sýnt er í (6c-d):

- (6) a. Jón mun lesa bókina á morgun.
b. Á morgun mun Jón lesa bókina.
c. *Á morgun mun lesa Jón bókina.
d. *Á morgun mun lesa bókina Jón.

Aukafallsfrumlög með sögnum eins og t.d. *vanta*, haga sér eins og nefnifallsfrumlög að þessu leyti:

- (7) a. Svein mun vanta peninga í vetur.
b. Í vetur mun Svein vanta peninga.
c. *Í vetur mun vanta Svein peninga.
d. *Í vetur mun vanta peninga Svein.

Hér kemur fram skýr munur á hegðun þolfallsliðanna tveggja með *vanta*. Hinn liðurinn (andlagið) getur vissulega líka staðið fremst í setningu, eins og í (8a). Sé forsetningarliður færður fremst, eins og í (8b), kemur hins vegar í ljós að þessi þolfallsliður getur ekki staðið næst á eftir persónubeygðu sögninni, heldur verður að vera aftast í setningunni, eins og í (8c).

- (8) a. Peninga mun Svein vanta í vetur.
b. *Í vetur mun peninga vanta Svein.
c. Í vetur mun Svein vanta peninga.

Þetta próf hefur sem sagt leitt í ljós að annar þolfallsliðurinn með *vanta* hagar sér eins og frumlag, hvað orðaröð varðar, en hinn ekki. Ef við skoðum nú stöðu ákveðinna aukafallsfrumlaga í fornu máli virðist hið sama koma í ljós (sjá Eirík Rögnvaldsson 1991); ef einhver annar liður stendur fremst kemur aukafallsliðurinn alltaf næst á eftir persónubeygðu sögninni:

- (9) a. Góðan draum hefir mig enn dreymt. (*Flóamanna saga*, s. 752)
b. Ei mun þig hér mat skorta. (*Svarfdæla saga*, s. 1806)
c. Skal þig hvorki skorta góða hesta né gangsilfur. (*Sturlu þáttur*, s. 768)
d. Mun þér ekki enn leiðast eltingar Þorsteins?
(*Kjalnesinga saga*, s. 1441)

Að því er séð verður haga aukafallsliðirnir í (9) sér vissulega eins og frumlag en ekki eins og andlag; andlög geta ekki staðið næst á eftir persónubeygðu sögninni í slíkum setningum, eins og (8b) sýnir. En hér er þó stórt gat í

vitneskju okkar. Það er sem sé hægt að hugsa sér að fleiri möguleikar en í (9) komi til greina; að aukafallsliðirnir hafi **líka** getað staðið eins og andlög. Við vitum nefnilega ekki hvort setningar eins og (10), þar sem aukafallsliðirnir standa í andlagsstöðu, voru tækar að fornu:

- (10) a. Góðan draum hefir enn dreymt mig/mig dreymt.
- b. Ei mun hér mat skorta þig/þig skorta.
- c. Skal hvorki skorta þig/þig skorta góða hesta né gangsilfur.
- d. Mun þér ekki enn leiðast/leiðast þér eltingar Þorsteins?

Hér eru sýndir tveir möguleikar á stöðu aukafallsliðar miðað við aðalsögn (þ.e. bæði *dreymt mig* og *mig dreymt* í (10a), o.s.frv.), vegna þess að í fornu máli standa andlög ýmist á undan eða eftir aðalsögn í setningum af þessu tagi. Ef setningar eins og þessar hafa verið tækar að fornu hafa aukafallsliðirnir ekki hagað sér eins og venjuleg nefnifallsfrumlög, því að þau geta ekki haft þá setningarstöðu sem aukafallsliðirnir hafa í (10). Þar með væri orðið mun hæpnara en áður að greina slíka liði sem frumlög.

Setningar á við (10) virðast að vísu ekki koma fyrir í varðveittum textum. Það er hins vegar erfitt að fullyrða hvernig beri að túlka það. Slíkt þarf ekki endilega að þýða að þessar setningar hefðu verið ótækar. Það gæti verið tilviljun að þær koma ekki fyrir í varðveittum textum; og svo gætu einstöku slíkar setningar vissulega komið fyrir án þess að því hefði verið veitt athygli. Spurningin er hér: Hvaða ályktanir er leyfilegt að draga af þögn textanna um tiltekin atriði? Það verður rannsakandinn að meta hverju sinni.

4.2 Lögmál glataðra tækifæra

Til að bæta upp fyrir skortinn á neikvæðum gögnum, þ.e. að við vitum ekki hvaða setningar voru ótækar, hefur Faarlund (1990:17, 88-89) stungið upp á því að höfða til þess sem hann kallar “glötuð tækifæri” (missed opportunities):

- (11) If a certain syntactic form is used regularly in a given function or type of context C in a living language L, and if F is absent in C at an earlier stage of the language, OL, then there is good reason to assume that F does not exist in OL (Faarlund 1990:17).

Hér má taka dæmi af gervifrumlaginu *það*. Venjulega er talið að það hafi ekki verið til sem slíkt í forníslensku (sjá t.d. Kristínu M. Jóhannsdóttur 1992; Faarlund 1990). Það er vissulega rétt að engin dæmi eru um *það* með veðurfarssögnum, í ópersónulegri þolmynd, eða í tilvistarsetningum í fornu máli; elsta dæmi sem ég þekki um *það* með veðurfarssögn er úr ævintýrum

þýddum úr ensku um 1500 (Einar G. Pétursson 1976). Hins vegar er mikill fjöldi dæma á við (12) í fornmáli.

- (12) a. Það var eitt haust að þar var gildi fjölmennt ...
(*Egils saga Skalla-Grímssonar*, s. 373)
- b. Það var snemma spáð að eg mundi verða allra manna elstur.
(*Bandamanna saga*, s. 43)

Í þessum dæmum er *það* í frumlagssæti, og fráfarð *að*-setning aftast í aðalsetningunni. Höskuldur Þráinsson (1979) hefur sýnt fram á að í slíkum setningum í nútímamáli hagar *það* sér yfirleitt eins og gervifrumlag (t.d. “hverfur” *það* ef einhver annar liður er færður fremst); en stundum hagar *það* sér þó eins og fornafn; getur borið áherslu, og kemur þá fram næst á eftir persónubeygðu sögninni ef einhver annar liður er færður fremst. Höskuldur færir rök að því að í slíkum dæmum sé *það* upprunið á vinstri grein samsetts nafnliðar, og fráfarða setningin á hægri grein liðarins.

Útilokað er að beita prófum Höskuldur á forníslensku dæmin. Við höfum m.ö.o. enga möguleika á að skera úr um það hvað orðið hefði um *það* í setningunum í (12) ef einhver annar liður hefði verið færður fremst. Hitt er ljóst að það er allalgengt í fornu máli að *það* standi næst aftan við persónubeygðu sögnina í setningum af þessu tagi, og er því tæpast gervifrumlag þar.

En meginhluti setninga með *það* gæti fallið að hvorri greiningunni sem væri. Weibelhuth (1984-85) heldur því líka fram að ekki sé ljóst hvort þýska hafi gervifrumlög; það fari eftir því hvernig *es* er greint í setningum á við (12). Mér sýnist því að enda þótt ekki sé hægt að sanna að gervifrumlög hafi verið til í forníslensku sé ekki hægt að útiloka það heldur.

Faarlund (1990) tínir til ýmsar *það*-lausar setningar í forníslensku, þar sem gervifrumlagið *det* væri notað í samsvarandi setningum í “afkomandanum” (descendent language) nýnorsku. Hann segir (1990:17):

The fact that the expletive subject is absent even in those contexts where it is more or less obligatory in the descendent language provides rather strong evidence against its existence in Old Norse. (Faarlund 1990:17.)

Meðal þeirra dæma sem Faarlund nefnir eru setningar eins og (13). (13a) er úr *Hrafnkels sögu Freysgoða*, en (13b) er úr nýnorskri þýðingu sögunnar. Ég hef svo bætt (13c) við.

- (13) a. Bjarni hét maður. (*Hrafnkels saga Freysgoða*, s. 1398)
- b. Det var ein mann som heitte Bjarne.
- c. Það var einu sinni maður sem hét Bjarni.

En hér er á það að líta að enda þótt (13c), til dæmis, sé fullgild nútímaíslenska, hefur það á sér talmálsblæ; í ritmáli væri (13a) eðlilegt enn í dag. Reyndar myndi ekkert þeirra dæma sem Faarlund nefnir (1990:105-106) hafa það í venjulegu íslensku ritmáli, enda þótt flest þeirra myndu sennilega hafa það í talmáli.

Nú hef ég efasemdir um “lögmal” af þessu tagi yfirleitt; en sé því beitt væri a.m.k. miklu nær að bera norrænu saman við nútímaíslensku en við norsku. Vissulega er það rétt að nútíma norska er “afkomandi” norrænu; hins vegar er augljóst að tengslin við nútímaíslensku eru miklu nánari en við norsku. Ef við fyndum mikilvægan mun á forníslensku og nútímaíslensku í einhverju atriði er það líklegt til að segja okkur eitthvað, vegna þess hve lík þessi tvö málstig eru. Mun á forníslensku og nútíma norsku er á hinn bóginn mun erfiðara að túlka; hann gæti stafað af öðru, því að munur málanna yfirleitt er miklu meiri.

Reyndar má finna skýrt dæmi um það hjá Faarlund (1990) hversu varasamt er að byggja kenningar á lögmalum af þessu tagi, og draga ályktanir af “glötuðum tækifærum”. Það er mjög varasamt að búa til setningar sem dæmi hafa ekki fundist um í textum og dæma þær síðan tækar eða ótækar út frá þeim almennu kenningum sem maður byggir á. Eitt slíkt dæmi er sýnt í (14). Samkvæmt kenningu Faarlunds (1990) ættu slíkar setningar ekki að hafa getað verið til í fornu máli.

(14) ?Bárður sagðist þyrsta mjög. (*Faarlund 1990:124*)

Faarlund heldur því fram að sú sé einmitt raunin; slíkar setningar komi ekki fyrir, og það styðji heildarkenningu hans. En hér vill einmitt svo til að dæmi finnast í textum um alveg hliðstæðar setningar, eins og t.d. (15) (sjá líka Eirík Rögnvaldsson 1995):

(15) Auðun settist niður við árbakkann og kvaðst þyrsta.

(*Porgils saga skarða, s. 705*)

Þetta sýnir að það er ævinlega varasamt að fullyrða að tiltekin setningagerð “komi ekki fyrir” í textum, hvað þá að byggja kenningar á því; sjaldan getur maður leitað af sér allan grun. Og enda þótt maður gæti það er auðvitað nauðsynlegt að hafa í huga að það er tilviljanakennt hvað hefur varðveist, og tiltekin setningagerð getur vel verið til í máli þótt hún komist ekki á blað.

Hér má auðvitað spyrja hvað rétt sé að gera þegar staðreyndir og kenningar stemma ekki saman, eins og í þessu dæmi. Ef kenningin virðist að öðru leyti traust, og skýrir ýmislegt sem ella væri óskýrt, er vissulega freistandi — og oft réttmætt — að líta fram hjá setningum eins og (15), rétt eins og (4) hér að framan. En vegna þess að (15) er ekki eina dæmið af þessu tagi virðist

slíkt vafasamt, einkum með tilliti til þess að kenningin sem um er að ræða er fjarri því að vera traust, og bregst í ýmsum öðrum tilvikum líka.

4. Lokaorð

Hér hefur verið dregið á nokkur atriði sem gæta þarf að þegar fornir textar eru notaðir sem setningafræðilegar heimildir. Meginatriðin eru þessi:

Í fyrsta lagi er ekki hægt að nota kveðskap sem heimild um setningagerð, enda þótt það hafi stundum verið gert. Samanburður við nútímamál sýnir okkur að þar eru jafnvel grundvallarreglur um setningagerð óbundins máls þverbrotnar í einföldum og alþýðlegum kveðskap, án þess að það torveldi skilning.

Í öðru lagi verður að varast að bera saman fornt ritmál og talmál nútímans, þegar verið er að skoða breytingar á setningagerð. Við vitum að í nútímamáli er munur talmáls og ritmáls töluverður, og ekki annað hægt en gera ráð fyrir því að svo hafi einnig getað verið að fornu.

Í þriðja lagi getur verið nauðsynlegt að líta framhjá einstöku setningum sem fyrir koma í fornum textum, og telja þær málfræðilega rangar; þ.e., í ósamræmi við málkerfi textans. Hér verður þó að fara með mikilli gát, og taka mið af eldri stigum málsins og síðari þróun, eftir því sem hægt er.

Í fjórða lagi er stundum hægt að beita setningafræðilegum prófum til að átta sig á einstökum setningagerðum. Þessi próf gefa þó yfirleitt mun óvissari niðurstöðu en í nútímamáli, vegna þess að þau byggjast flest á því að hægt sé að bera saman tækar setningar og ótækar.

Í fimmta lagi verður að fara mjög varlega í að draga ályktanir af þögn varðveittra texta um tiltekið atriði. Það er mjög hæpið að gefa sér að tiltekin setningagerð hafi ekki verið til í fornu máli, þótt engin dæmi finnist um hana; og enn hæpnara er að byggja kenningar á því að þessi setningagerð hafi ekki verið til.

Vissulega getur stundum virst sem vandamálin séu óyfirstíganleg, og útilokað sé að fullyrða nokkurn skapaðan hlut um setningagerð á eldri stigum íslensks máls á grundvelli þeirra texta sem varðveittir eru. Mér finnst slík svartsýni þó ástæðulaus, enda jafngildir hún því að þessi þáttur íslenskrar málsögu liggi algerlega óbættur hjá garði. En það er meginatriði að umgangast heimildirnar með fullri aðgát og virðingu, og gera sér grein fyrir því hvað er hægt að lesa út úr þeim og hvað ekki.

Heimildir

- Degnbol, Helle. 1985. Hvad en ordbog behøver — og andre ønsker. *The Sixth International Saga Conference. Workshop Papers I*, bls. 235-254. Det arnamagnæanske institut, Københavns Universitet, København.
- Einar Gunnar Pétursson. 1976. *Miðaldaævintýri þýdd úr ensku*. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. Um orðaröð og færslur í íslensku. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1991. Quirky Subjects in Old Icelandic. Halldór Ármann Sigurðsson (ritstj.): *Papers from the Twelfth Scandinavian Conference of Linguistics*, bls. 369-378. Institute of Linguistics, University of Iceland, - Reykjavík.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1995. Old Icelandic: A Non-Configurational Language? *NOWELE* 26:3-29
- Faarlund, Jan Terje. 1990. *Syntactic Change. Toward a Theory of Historical Syntax*. Mouton, Berlin.
- Halldór Ármann Sigurðsson. 1985. Diachronic Icelandic Syntax: Some Practical and Theoretical Problems. Óprentað handrit, Stockholms Universitet, Stockholm.
- Halldór Ármann Sigurðsson. 1991. Quirky Subjects. Óprentað handrit, Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Halldór Ármann Sigurðsson. 1994. *Um frásagnarumröðun og grundvallarorðaröð í forníslensku*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Höskuldur Práinsson. 1979. *On Complementation in Icelandic*. Garland, New York.
- Jakob Jóh. Smári. 1920. *Íslensk setningafræði*. Bókaverzlun Ársæls Árnasonar, Reykjavík. [Endurpr. 1987 hjá Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.]
- van Kemenade, Ans. 1987. *Syntactic Case and Morphological Case in the History of English*. Foris, Dordrecht.
- Kossuth, Karen C. 1978a. Icelandic Word Order: In support of Drift as a Diachronic Principle Specific to Language Families. *Proceedings of the Fourth Annual Conference of the Berkeley Linguistic Society*, bls. 446-457.
- Kossuth, Karen C. 1978b. Typological Contributions to Old Icelandic Word Order. *Acta philologica Scandinavica* 32:37-52.
- Kossuth, Karen. 1980. The Linguistic Basis of Saga Structure: Toward a Syntax of Narrative. *Arkiv för nordisk filologi* 95:126-141.
- Kossuth, Karen. 1981. Unmarked Definite NPs and Referential Cohesion in Old Icelandic Narrative. *Íslenskt mál* 3:85-100.
- Kristín M. Jóhannsdóttir. 1992. Það er nú það. Óprentuð BA-ritgerð í íslenskri málfræði, Háskóla Íslands, Reykjavík.

- Lightfoot, David S. 1979. *Principles of Diachronic Syntax*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mitchell, Bruce. 1985. *Old English Syntax*. Clarendon Press, Oxford.
- Nygaard, Marius. 1905. *Norrøn syntax*. Aschehoug, Kristiania.
- Pintzuk, Susan. 1991. *Phrase Structures in Competition: Variation and Change in Old English Word Order*. Doktorsritgerð, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Webelhuth, Gert. 1984-85. German is Configurational. *The Linguistic Review* 4:203-246.